

РОЗДІЛ 12.

Україна в добу системної кризи радянського ладу

1. Лібералізація суспільно-політичного життя в період «відлиги»

5 березня 1953 р. помер Й.Сталін. Політична і економічна система в СРСР на цей час не відзначалася гнучкістю, мобільністю і здатністю адекватно реагувати на виклики часу. Втрачаючи можливості свого адміністративно-мобілізаційного розвитку, вона породила серйозні господарські труднощі, соціально-політичну напруженість у суспільстві. В країні домінувала практика командування і фактичної підміни партією державних органів. До того ж вона доповнювалася практикою зрощування партійного і державного апаратів з апаратами профспілок і громадських організацій. Зрощування громадських організацій з партійно-державним управлінським апаратом призводило до їхньої бюрократизації, зниження ефективності в роботі. Загальна політична й економічна ситуація в країні, суспільні потреби вимагали якщо не демонтажу, то хоча б «ремонту» системи, оновлення її окремих елементів у рамках чинної моделі суспільного розвитку.

Така можливість стала реальністю після приходу до влади в Кремлі соратників-наступників диктатора. 10 березня по радіо оголосили про склад уряду. Першим заступником голови Ради міністрів СРСР був призначений Л.Берія, який за сумісництвом очолив також міністерство внутрішніх справ, що поглинуло у собі й функції ліквідованого міністерства державної безпеки. Такі дії, поза сумнівом, означали посилення тертя і конфліктності між двома паралельними системами влади — партійною і чекістською. І перша, і друга цілком могли претендувати на лідерство. Обидві сили становили потужні самодостатні організми.

Відсутність легітимного механізму передачі влади викликало тривалу її кризу, гостре протистояння між її провідниками. Офіційно влада почала декларувати «колективне керівництво». Здійснювали його соратники вождя — Г.Маленков, В.Молотов, Л.Берія, М.Хрущов, Л.Каганович, А.Мікоян, М.Булганін, К.Ворошилов та ін. Однак реальна влада була сконцентрована в руках голови Ради міністрів СРСР і секретаря ЦК КПРС Г.Маленкова та його першого заступника Л.Берія. М.Хрущов як секретар ЦК КПРС мав займатися власне партійною роботою. В нових умовах розпочався перерозподіл владних повноважень між ЦК КПРС та урядом на користь останнього. Усі члени президії ЦК КПРС, крім М.Хрущова і перших секретарів ЦК КП України Л.Мельникова та Азер-

байджану М.Багірова, отримали призначення на посади міністрів. Із складу президії було виведено дванадцять секретарів ЦК КПРС і регіональних партійних комітетів.

Між партійними олігархами розгорнулася гостра міжусобна боротьба за владу. Контролюючи уряд, Г.Маленков водночас здійснював контроль за центральним партійним апаратом, канцелярією президії ЦК. Він же головував на засіданнях президії ЦК. М.Хрушов як партійний лідер приєднався до Г.Маленкова і Л.Берія. Однак бути третім аж ніяк не входило до його планів, і він розпочав боротьбу за першість.

Щоб її досягти, потрібно було запропонувати суспільству нові перспективи. Звичайно, не йшлося про демонтаж ленінсько-сталінської системи, але необхідність її лібералізації була очевидною. Краще від інших знав найвразливіші місця системи Л.Берія. Тому саме він першим ініціював радикальні заходи з реформування країни, зокрема відмову від масових репресій як інструменту державного управління. Цим він не тільки декларував новачі в системі управління державою, а передусім захищав себе, прагнучи зберегти важливі позиції в керівництві, відмежувавшись від масових репресій минулого.

Л.Берія ініціював перебудову репресивної системи, яка склалася за Й.Сталіна. Уже 6 березня 1953 р., на другий день після смерті вождя, він віддав наказ про передачу ГУЛАГу у відання міністерства юстиції СРСР. 27 березня 1953 р. за його ініціативи був ухвалений указ президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», згідно з яким звільненню підлягали майже 1,2 млн ув'язнених, у тому числі близько 100 тис. ув'язнених за політичними мотивами. На 10 серпня 1953 р. було звільнено понад 1 млн осіб¹. В Україні на 25 травня 1953 р. було амністовано понад 93 тис. осіб². Були скасовані паспортні та режимні обмеження для проживання амністованих у 340 містах країни. У квітні за ініціативи Л.Берія була припинена фальсифікована «справа лікарів». У червні він вніс пропозицію про обмеження прав особливої наради при МВС СРСР.

«Новий» Л.Берія виступив також проти уславлення Сталіна в засобах масової інформації. Було припинено видання зібрань творів «вождя». У травні 1953 р. була ухвалена постанова президії ЦК КПРС, яка вимагала від низових партійних організацій відмови від оформлення портретами керівників партії колон демонстрантів, а також будинків у святкові дні.

Л.Берія ініціював низку новацій і в стосунках із країнами соціалістичного табору, і в міжнародних відносинах у Радянському Союзі. Піддавши ревізії сталінську національну політику, він запропонував повернутися до практики коренізації партійного і державного апарату республік, пропонував також встановити республіканські ордени й інші нагороди, які б носили імена національних героїв, видатних діячів національної культури.

Ініціюючи зміни, Л.Берія намагався розставити своїх людей на

ключові посади в державі, передусім у системі МВС. Уже 19 березня 1953 р. він вніс пропозицію до секретаріату ЦК КПРС замінити керівників МВС у всіх п'ятнадцяти союзних республіках. Ставленики Берія у свою чергу на власний розсуд проводили заміну і підбір кадрів у середній керівній ланці МВС. Так, П.Мешик і С.Мільштейн, призначені відповідно міністром і першим заступником міністра МВС УРСР, відразу зайняли позицію фактично ігнорування рішень партійних органів щодо направлення того чи іншого працівника до системи МВС, проводячи на відповідальні посади виключно своїх людей. П.Мешик лише за один день на власний розсуд замінив 18 начальників обласних управлінь МВС України³. Найбільшою кривою, відповідно до усталеної тоді практики, було те, що робилося це без відома обкомів і ЦК партії.

У червні 1953 р. Л.Берія звернувся до ЦК з черговою запискою, в якій поставив питання про повну відсутність національних кадрів у органах МВС Білорусії, республіканських, обласних і районних партійних і радянських організаціях, а також про відсутність викладання білоруською мовою у вузах.

Записка Л.Берія вплинула і на партійне життя в Україні. У Києві відбувся пленум ЦК КПУ, який визнав незадовільною роботу політбюро з керівництва західними областями, скасував переведення викладання у вузах на російську мову і практику висування на керівну роль працівників не з України. За всі ці порушення перший секретар ЦК КПУ Л.Мельников 26 травня 1953 р. був звільнений з посади. На його місце був призначений О.Кириченко.

Пропонуючи низку ініціатив, які стосувалися найрізноманітніших питань: національної політики, правоохоронної системи, міжнародних відносин, сільського господарства, Л.Берія прагнув утвердитися на першій ролі в партії та державі. Формалізувати її він мав намір на найближчому партійному з'їзді, який, на його думку, мав закріпити реформаторський курс усередині країни та за її межами. Однак надмірна активність Л.Берія налякала і примусила інших «соратників» згуртуватися.

Невдоволення частини партійно-радянської верхівки СРСР, у тому числі армійської, діями Л.Берія акумулював і використав у своїх інтересах М.Хрущов, який зумів організувати змову проти всесильного міністра внутрішніх справ. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС була засуджена беріївська модель суспільного устрою, базована на силових структурах. Сам Л.Берія був звинувачений у применшенні ролі партійного керівництва, протиставленні йому органів МВС і прагненні поставити їх над партією.

Падіння Л.Берія і звинувачення його в применшенні ролі КПРС об'єктивно програмувало посилення партійного впливу на всі сфери суспільно-політичного й соціально-економічного життя, а значить, і посилення ролі фактичного лідера партії. І хоча керівники партії і держави продовжували говорити про колективне керівництво, роль М.Хрущова

у партійно-радянському керівництві зростала як об'єктивно, так і завдяки його особистим якостям. Домігшись обрання першим секретарем ЦК КПРС на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК, М.Хрущов далі зміцнював свої позиції в партії та державі. Основним його суперником тепер залишався глава уряду Г.Маленков як провідник ідеї побудови владної ієрархії на основі виконавчої вертикалі — Ради міністрів і радянського апарату. В країні була розгорнута кампанія з дискредитації Г.Маленкова.

Утверджуючи новий політичний курс, М.Хрущов уміло використовував суперечності та відмінності у поглядах і діях своїх соратників. Він активно мобілізував їх на позбавлення реальної влади того чи іншого провідника, застосовувавши звичний для апарату метод критики і самокритики. Уже за три місяці після обрання першим секретарем ЦК КПРС М.Хрущов проголосив курс на боротьбу з бюрократизмом, на розвиток критики і самокритики в роботі державних і радянських органів. Ця лінія оформлювалася постановами ЦК КПРС. Зокрема, у 1954 р. були ухвалені постанови ЦК «Про серйозні недоліки у роботі державного апарату», «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств і заходах до поліпшення роботи державного апарату». Широкомасштабна антибюрократична кампанія незабаром дала свої результати. Уособленням бюрократичного стилю роботи був визначений Г.Маленков. Критика з боку В.Молотова і Л.Кагановича коштувала Г.Маленкову в 1955 р. посади глави уряду, що ще більше зміцнило позиції М.Хрущова і створило передумови для рішучого наступу на інших супротивників у боротьбі за одноосібну владу.

Падіння Л.Берія, а згодом і Г.Маленкова призвело до реальної першості М.Хрущова в партії і державі. «Напрацювання» Л.Берія у сфері лібералізації радянської політичної системи ним були фактично привласнені, відкориговані й у багатьох напрямках поглиблені. Та, власне, й альтернативи їм не було. Лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР стала пов'язуватись з іменем М.Хрущова. Для зміцнення своїх позицій М.Хрущов перевів до Москви деяких керівників, з якими працював в Україні, зокрема О.Кириленка, М.Підгорного, Л.Брежнєва. Чотири представники України — О.Кириченко, М.Підгорний, Д.Полянський і П.Шелест були введені до складу президії ЦК КПРС. Міністрами оборони, а також маршалами Радянського Союзу стали вихідці з України Р.Малиновський та А.Гречко. Високого звання маршала СРСР був удостоєний також К.Москаленко.

Політику М.Хрущова підтримували перші секретарі ЦК Компартії України О.Кириченко (1953—1957 рр.) і М.Підгорний (1957—1963 рр.). Вони сприяли реформуванню чинної системи, впровадженню в життя новаторських починань М.Хрущова. А М.Хрущов, відповідно, прагнув спиратися на підтримку української партійної організації, яка в цей період зазнала суттєвих кількісних і якісних змін. Уже навесні 1954 р.

частка українців у складі ЦК КП України зросла з 62 до 72%. Українцями були всі вісім членів політбюро ЦК КПУ. В республіці з'явилася фактично нова українська політична еліта. «Вона відрізнялася від попередньої не лише національністю, а тим, що не походила з Донбасу»⁴, — зазначав Б.Кравченко.

Пам'ятаючи про прагнення Л.Берія «протиставити органи МВС партійному керівництву», М.Хрущов багато зробив для посилення партійного впливу на органи МВС, скорочення і спрощення їхньої структури, насичення їх вірними йому людьми. 8 лютого 1954 р. президія ЦК КПРС ухвалила рішення про виділення органів держбезпеки з МВС у самостійне відомство — КДБ СРСР. Над органами держбезпеки був встановлений партійний контроль. Був відновлений паралізований за роки сталінізму прокурорський нагляд. Ліквідувався позасудовий порядок розгляду справ, були скасовані «особливі наради при МВС СРСР», «трійки» і «двійки». Знизився рівень фінансування МВС і КДБ. Інтенсивно оновлювалися кадри спецслужб. 31 травня 1954 р. вперше за довгі повоєнні роки десятьом співробітникам КДБ СРСР було присвоєно генеральські звання. Серед них був і голова КДБ при РМ УРСР В.Нікітченко. З цього часу генеральські заохочення практикувалися регулярно: у 1956 р. 27 співробітників КДБ СРСР стали генералами, у 1957 — 19, у 1958 — 29, у 1959-му — 25 і т.д.

Водночас служба «очищалася» від так званих беріївців: з березня 1954 р. по лютий 1956 р. з органів КДБ було звільнено 16 тис. співробітників як таких, що «не викликали політичної довіри, злісних порушників соціалістичної законності, кар'єристів, морально нестійких, а також малограмотних відсталих співробітників». На середину 1957 р. було звільнено загалом 18 тис. працівників, 40 позбавлено генеральських звань. Із центрального апарату КДБ було звільнено 2 тис. співробітників, у тому числі 48 начальників відділів та інших посадовців вищих рангом. Були замінені майже всі керівні працівники головних управлінь, управлінь і відділів центрального апарату. На ці посади було направлено ЦК КПРС понад 60 осіб з керівної та партійної роботи. 25 грудня 1958 р. замість І.Серова головою КДБ був призначений завідуючий відділом партійних органів ЦК КПРС по союзних республіках О.Шелєпін.

9 січня 1959 р. президія ЦК КПРС затвердила «Положення про КДБ при РМ СРСР», яке закріплювало принципи взаємовідносин керівних органів КПРС і КДБ (діяло до 1991 р.). Партійна лінія перемогла. Мова, звичайно, йшла не про ліквідацію КДБ, а лише про посилення партійного контролю над його діяльністю. Виступаючи з доповіддю на ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 р., М.Хрущов у традиційній манері говорив про необхідність «зміцнювати органи державної безпеки». Не допускаючи думку про їхню ліквідацію, він заявив, що це «було б нерозумно і злочинно»⁵.

З метою посилення колегіальності в управлінні службою у 1959 р.

була створена колегія КДБ СРСР (11 осіб). До її складу ввійшов також голова КДБ УРСР В.Нікітченко — єдиний з керівників республіканських органів.

У другій половині 1950-х років було вжито заходів до посилення партійного впливу на Збройні сили СРСР. На пленумі ЦК КПРС, який відбувся 28-29 жовтня 1957 р., було обговорено питання про поліпшення партійно-політичної роботи в Радянській армії і на флоті. Міністр оборони СРСР Г.Жуков, а також командуючі округами, у тому числі Київського В.Чуйков, були звинувачені в приниженні армійських політорганів і партійних організацій. У результаті Г.Жуков був виведений зі складу членів президії ЦК КПРС і членів ЦК КПРС. В ухвалених рішеннях були окреслені практичні заходи, спрямовані на поліпшення партполітроботи в армії. Збройні сили були повернуті під контроль і вплив партійного апарату. Розвинутий репресивний апарат залишався надійною опорою політичної системи в СРСР.

Потужним засобом боротьби за владу, яке вдало використав М.Хрущов, стало недавнє минуле радянської країни. Скориставшись своїми можливостями як голови комісії з упорядкування архіву Й.Сталіна та можливостями «своєї» людини в КДБ — голови КДБ генерала І.Серова, М.Хрущов знищив чимало архівних документів, які його компрометували. Це розв'язало йому руки й у боротьбі за особисту владу, й у діяльності з десталінізації суспільного життя. Виявлені в архівах матеріали щодо причетності інших членів вищого партійно-державного керівництва до репресій були використані для їхньої дискредитації.

XX з'їзд КПРС відбувся на вісім місяців раніше визначеного Статутом партії терміну у зв'язку з нагальною потребою підбиття підсумків тих змін, які відбулися після смерті Сталіна, та дискусій усередині керівництва стосовно вибору політичного курсу. Його рішення були об'єктивною закономірністю і з погляду суспільного розвитку країни, яка зайшла в глухий кут, і з погляду внутрішньої боротьби. Політична система потребувала оновлення. Водночас консервативні сили в партійному керівництві, неформальним лідером яких тепер був В.Молотов, прагнули зберегти сталінський варіант політичної системи. М.Хрущов і його прихильники для утвердження при владі змушені були застосовувати нові підходи у діяльності партії й усєї системи влади. Вдало обрана тактика проведення з'їзду забезпечила фактично перемогу М.Хрущова і його прихильників. Доповідь першого секретаря ЦК КПРС про культ особи Сталіна знаменувала собою дійсно прорив в осмисленні феномену сталінізму. Звичайно, оцінювали її по-різному. Одні сприймали десталінізацію як початок руйнації системи, інші, навпаки, — як засіб її зміцнення. І перші, і другі, безумовно, прагнули до її збереження, тому намагалися ввести критику «культу особи» в жорсткі рамки.

Після XX з'їзду КПРС боротьба між реформістськими і консервативними силами в радянському керівництві набула нової гостроти. У

червні 1956 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який ухвалив постанову «Про подолання культу особи і його наслідків». За змістом вона знаменувала собою відступ від основних ідей секретної доповіді М.Хрущова на з'їзді. Культ особи визнавався однією із характерних ознак сталінського періоду, хоча саме це явище розглядалося виключно як наслідок особистих недоліків Сталіна, а не як породження створеної ним системи. Наступ консерваторів продовжувався. Особливо посилювався він після подій у Польщі та в Угорщині 1956 р.

Однак подолати М.Хрущова консерваторам не вдалося. Він зумів виявити лідерські якості та залучити на свій бік молоді сили, які були зосереджені в апараті ЦК КПРС і передусім у його секретаріаті. Спроба більшості членів президії ЦК відсторонити його від влади влітку 1957 р. завершилася провалом. Учасники «антипартійної групи» В.Молотов, Г.Маленков, Л.Каганович, М.Сабуров утратили свої пости. Хрест був поставлений і на політичній діяльності М.Булганіна, К.Ворошилова, М.Первухіна, які брали участь у виступі опозиції, але в «антипартійну групу» з тактичних міркувань не були включені. Новий склад президії ЦК КПРС був розширений до 15 осіб за рахунок переведення в члени кандидатів, які підтримували М.Хрущова.

Так М.Хрущов сконцентрував у своїх руках фактично всю повноту влади, обійнявши ключові посади і в партії, і в державі. Б'ючи по мертвому Сталіну, М.Хрущов цілив у його живих соратників, послідовників і головне своїх суперників у боротьбі за владу. Наслідки таких дій носили більш глибинний характер, ніж міг очікувати їхній творець. Десталінізацією було порушено всю структуру суспільного організму. Для країни це був початок повороту від штучного до природного шляху розвитку. Для партії – початок болісного процесу трансформації азійської моделі соціал-демократизму в європейську. Це був початок кінця запрограмованої ще II з'їздом РСДРП(б) політичної системи.

XX з'їзд КПРС створив принципово нову суспільну атмосферу в країні. Почали відновлюватися автономні державні утворення. Послаблювався тотальний прес кримінальних переслідувань. Розгорнулося реформування адміністративно-правоохоронної системи, яке здійснювалося на основі зниження обсягів і тривалості термінів кримінального покарання, заміни його в окремих випадках на адміністративні заходи, не пов'язані з позбавленням волі. В країні була розформована значна частина внутрішніх військ. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених. Скасовувалися найкричущі норми в кримінальному законодавстві сталінської доби. З нього було вилучено поняття «ворог народу». У центр адміністративно-правоохоронної політики поступово поверталася людина, особистість. У 1957 р. було реабілітовано народи, депортовані в 1944–1947 рр., і дозволено їм повернутися до рідних місць. Однак це не стосувалося кримських татар, землі яких, як пояснювала влада, були вже заселені.

Процес десталінізації охопив і українське суспільство. Тисячі українців отримали амністію, були звільнені з сибірських таборів примусової праці та повернулися додому. Ряд табірних повстань, зокрема у Воркуті та Норильську (1953 р.), Караганді (1954 р.), в яких провідну роль відіграли колишні члени ОУН і УПА, знаменував початок ліквідації розгалуженої системи концтаборів. Водночас тиск на українських націоналістів з боку радянського режиму не зменшувався, а зростав, про що свідчили широко висвітлені в пресі процеси над колишніми членами ОУН у 1956 р. і вбивство в 1959 р. у Мюнхені агентами КДБ С.Бандери.

Водночас новий курс передбачав зміни в організації суспільного життя. Продовжилося відновлення першорядної ролі партії у владній ієрархії. В ідеологічну практику почала впроваджуватися ідея загальнонародної держави. Відповідно вживалися заходи із залучення широких мас населення до управління всіма справами держави. Розгорнулося реформування державного апарату з метою подолання його централізму, громіздкості, демократизації державної структури. Були здійснені кроки до активізації діяльності Рад, піднесення їхньої ролі та значення в загальній структурі влади. Так, 22 січня 1957 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами». Після цього почали регулярно скликатися сесії рад, відновилися їхня виборність.

На кінець 1950-х років система рад депутатів трудящих значно розширилася. У 1959 р. в СРСР існувало понад 57 тис. представницьких органів державної влади різного рівня, в яких працювало понад 1800 тис. депутатів. Як велике досягнення, кваліфікувався той факт, що за 1939–1964 рр., тобто за 25 років, до системи рад було обрано понад 14 млн осіб, або кожен десятий дорослий громадянин⁶. Ради депутатів трудящих продовжували розглядатися партійно-радянською верхівкою як одна з найдемократичніших форм органів самоврядування. Передбачалося, що з часом вони перестануть бути органами державної влади і повністю перетворяться на структури громадської самодіяльності трудящих, призначені для управління суспільними справами. Однак ради і далі залишалися під пильною увагою партійних органів, послідовно виконуючи їхні директивні настанови. Характерною рисою всієї системи рад залишалася безальтернативність виборів, показушність і бюрократизм у роботі.

Ідея перетворення держави диктатури пролетаріату на загальнонародну державу була спрямована на подолання культу особи, сталінської спадщини, посилення ролі народних мас і самого М.Хрущова в історичному процесі. Участь широких верств населення в управлінні державою планувалося реалізувати шляхом поступової передачі функцій держави суспільству не лише через ради, а й через громадські організації. Про це йшлося на XXI і XXII з'їздах КПРС, обговорювалося на пред-

ставницьких зібраннях громадських організацій. Виступаючи на XIII з'їзді ВЛКСМ у квітні 1958 р., М.Хрущов заявив: «Ми говоримо, що при комунізмі держава відімре. Які ж органи збережуться? Громадські! Чи будуть вони називатися комсомолом, профспілками, чи якось по-іншому, але це будуть громадські організації, через які суспільство буде регулювати свої відносини. Потрібно зараз розчищати шляхи до цього, привчати людей, щоб у них вироблялися навички таких дій»⁷.

Серед основних громадських організацій, яким мали передаватися частково державні функції, М.Хрущов, зрозуміло, вбачав передусім комсомол і профспілки. Не випадково уже в грудні 1957 р. пленум ЦК КПРС розглянув питання про нове місце профспілок у політичній системі радянського суспільства. Йшлося, зокрема, про суттєве зростання ролі ВЦРПС у суспільному житті країни, передачу профспілкам низки державних функцій, таких як управління страхуванням, контроль у галузі охорони праці, всього соціального забезпечення робітників і службовців. Загалом громадським організаціям передбачалося передати передусім питання культурного обслуговування населення, курортного відпочинку і частково охорони здоров'я, управління масовим фізкультурним рухом, створення системи добровільних спортивних товариств, забезпечення громадського порядку та ін.⁸

Орієнтуючись передусім на ради, профспілки і комсомол у розвитку радянської демократії, партійно-державне керівництво прагнуло до розширення мережі громадських організацій. У цей період їхня кількість у країні неспинно зростала. Так, лише з 1958-го по 1961 р. у СРСР було створено 35 товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, сформована спілка цих товариств. У Києві з 1960 р. розпочало діяльність товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна». У 1959 р. створено Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів, чисельністю понад 1,3 млн новаторів, об'єднаних у 35 тис. первинних організацій. Значним був ріст і вже наявних громадських організацій. Так, Всесоюзне товариство з поширення політичних і наукових знань з 1949-го по 1960 р. збільшилося на 812,9 тис. осіб; товариство Червоного Хреста зросло з 1956-го по 1959 р. до 6,2 млн осіб, об'єднаних у 65 тис. первинних осередків⁹. Велике значення надавалося створенню на промислових підприємствах робітничих рад, проведенню різного роду з'їздів і конференцій трудящих, всенародних обговорень проектів важливих законів та ін.

Курс на ширше залучення трудящих мас до суспільного життя поглиблював ерозію тоталітарного ладу. Зміни торкалися всіх сфер функціонування державного організму. Зокрема, у сфері культури лібералізація суспільно-політичного життя породила таке нове явище духовного розкріпачення, як «шестидесятництво». Суть його, як відомо, полягала в тому, що чимало представників нового покоління в літературі по-іншому дивилися на світ, аніж цього вимагали партійно-класові настанови, зна-

чно ширше трактували у своїй творчості метод «соціалістичного реалізму», виступали проти партійного контролю за творчим процесом, проти лицемірства і сліпого прислужництва системі своїх старших колег. Творчість «шестидесятників» захоплювала все ширші прошарки молоді.

Своєрідно відбилися процеси лібералізації у сфері шкільної освіти. Закон про зв'язок школи з життям 1958 р., згідно з яким батьки мали право вибирати мову навчання для дітей, засвідчував не стільки демократизм реформи, скільки прагнення правлячої верхівки зберегти і зміцнити чинну політичну систему, модифікувати й інтенсифікувати політику русифікації.

Рішення XX з'їзду КПРС позитивно вплинули на економічний розвиток країни, надавши йому нової динаміки. Це дало М.Хрущову підстави твердити про швидку побудову комунізму в СРСР. У 1959 р. був зроблений висновок про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР і поставлено завдання «догнати і випередити» провідні капіталістичні країни за обсягом виробництва промислової і сільськогосподарської продукції в розрахунку на душу населення. У 1961 р. нова Програма КПРС зафіксувала початок розгорнутого комуністичного будівництва. Його успішне завершення М.Хрущов укотре пов'язував з якомога більшим залученням трудящих до практичної участі в управлінні державою. «Кожна радянська людина повинна стати активним учасником в управлінні справами суспільства! — ось наше гасло, наше завдання»¹⁰, — говорив він на XXII з'їзді партії. Наголошуючи на цьому, М.Хрущов визначав п'ять напрямків, за якими необхідно забезпечувати залучення мас до управління державними справами: 1) створення все кращих матеріальних і культурних умов життя народу; 2) удосконалення форм народного представництва і демократичних принципів виборчої системи; 3) розширення практики всенародного обговорення корінних питань комуністичного будівництва; 4) всемірний розвиток форм народного контролю за діяльністю органів держави; 5) систематичне оновлення складу керівних органів у державному апараті та громадських організаціях.

Для політичної системи особливо новаційними виглядали положення щодо ротації керівних партійних і радянських кадрів, неможливість посідати відповідальні пости більш ніж три терміни підряд. Ця норма була зафіксовано у Програмі КПРС, однак необхідного механізму для оновлення влади розроблено не було. Тому ініціативи М.Хрущова у цьому напрямку не давали результатів. Склад керівних партійно-радянських і господарських кадрів дуже важко піддавався змінам. Жодним чином не зарадила цьому й реорганізація в кінці 1962 р. системи державного контролю і створення в країні єдиного партійно-державного контролю на чолі з Комітетом партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР і відповідних органів на місцях. Консервація однопартійної системи, яка продовжувалася, відсутність реальних виборчих ме-

ханізмів представницьких органів зводили нанівець заходи, спрямовані на розгортання демократичних принципів.

У роки хрущовської «відлиги» відбулися певні зміни й у державно-правовому статусі союзних республік. Курс на «розширення прав союзних республік» знайшов свій вияв у передачі частини функцій загально-союзних органів на місцях до республік. Зокрема, було розширено права республіканських виборних рад у розв'язанні державних справ, залученні до їхньої діяльності широкого громадського активу. За Верховною Радою СРСР залишалось право на встановлення лише основ з окремих галузей законодавства, а за Верховними Радами союзних республік – право видання з цих галузей кодексів законів. Верховні Ради союзних республік отримали можливість здійснювати планування соціально-економічного життя. Відповідно, починаючи з 1957 р., в республіках щорічно стали видаватися закони про державні плани народного господарства, а республіканські органи влади отримали право брати участь у формуванні вищих урядових і судових органів Союзу РСР. У Верховних Радах союзних республік було створено постійні комісії для розгляду справ, віднесених до їхньої компетенції. Постійні комісії було утворено також при місцевих радах. Депутати рад різних рівнів на громадських засадах залучалися до роботи відділів виконкомів – позаштатними інструкторами, інспекторами, заступниками керівників підрозділів і навіть керівників виконкомів рад. З метою підвищення відповідальності за роботу рад, до складу яких вони входили, і за свою особисту участь у роботі рад був ухвалений спеціальний закон, який визначав порядок відкликання депутата.

У ці роки Україна розширила свою компетенцію в справах адміністративно-територіального поділу, судоустрою і судочинства, отримала деякі права у розробці місцевого бюджету та господарського планування. Утворення раднаргоспів і спільних республіканських рад господарства об'єктивно зміцнювали республіканську автономію. Україна одержала право у цих справах на власне законодавство, хоча й обмежене загально-союзними нормами. В кінці 1950-х – на початку 1960-х років в Україні було кодифіковано цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство, розроблене на базі загальносоюзного законодавства.

У роки хрущовської «відлиги» значно розширилися повноваження виконавчої влади союзних республік. М.Хрущов ініціював заміну галузевого принципу управління промисловістю і будівництвом на територіальний. Його ініціатива була підтримана і лютневим (1957 р.) пленумом ЦК КПРС, і відповідною сесією Верховної Ради СРСР (лютий 1957 р.). У результаті в країні було ліквідовано 141 міністерство, а підпорядковані їм підприємства були передані новоутвореним раднаргоспам, на які поширилася юрисдикція урядів союзних республік. В Україні було утворено нові союзно-республіканські міністерства, які раніше не існували: зв'язку, вищої освіти, енергетики й електрифікації. Збільшилася кіль-

кість союзно-республіканських комітетів. Ряд союзно-республіканських міністерств — торгівлі, будівельних матеріалів, хлібопродуктів, юстиції, внутрішніх справ, охорони громадського порядку — було переведено в розряд республіканських. У результаті таких дій центру реальний потенціал української державності суттєво зріс і став, очевидно, найпотужнішим за всю радянську історію. Однак політична система, навіть дещо лібералізована, не давала ніяких шансів на державне незалежнення України. Тотальний контроль над суспільством продовжувала здійснювати Комуністична партія, хоч і вона зазнавала певних змін.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся в 1961 р., вніс суттєві корективи щодо діяльності правлячої партії. У статуті КПРС уперше з'явилися положення про можливість проведення внутріпартійних дискусій; про розширення прав місцевих партійних органів; про недопустимість підміни партійними організаціями державних органів і громадських об'єднань. У документі закріплювалася тенденція останніх років до скорочення чисельності штатного партійного апарату і до передачі їхніх функцій громадським активістам. У ході реформи 1962 р., спрямованої на повсюдне створення територіальних колгоспно-радгоспних управлінь, були ліквідовані райкоми КПРС. Змінилася практика проведення пленумів ЦК КПРС. У першій половині 1960-х років вони проводилися в формі розширених нарад. Зміни торкнулися всіх структур партійної ієрархії. Зрозуміло, вони корінним чином не могли вплинути на політичну систему, місце і роль КПРС у суспільстві, оскільки не торкалися основ і принципів її існування, однак якоюсь мірою сприяли підвищенню відкритості партії, її демократизації.

Об'єктивно суттєвий вплив на міцність радянської політичної системи мали зовнішньополітичні чинники, розширення контактів із зовнішнім світом. У роки хрущовської «відлиги» якісні зміни відбулися у сфері міжнародного туризму, обміну інформацією. У 1956 р. за кордоном побувало 560 тис. радянських громадян, а в наступні два роки — 1,5 млн. Починаючи з 1956 р. СРСР стали відвідувати щорічно близько півмільйона іноземних туристів. Розширювалася міжнародна радіотрансляційна мережа. Трансляція на СРСР передач різними радіостанціями в кінці 1950-х років становила 50 годин на добу. Лише «Голос Америки» передавав щоденно 16,5 годин програм для СРСР, у тому числі російською мовою 8 годин, українською — 2. У лютому 1957 р. постановою ЦК КПРС був створений Державний комітет Ради міністрів СРСР з культурних зв'язків із зарубіжними країнами, «завданням якого повинно бути керівництво і координація діяльністю відповідних організацій в даній сфері»¹¹.

У постсталінський період зросла присутність України на міжнародній арені. У 1954 р. республіка стала членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В середині 1958 р. при ООН було відкрито постійне представництво Української РСР. На

10 квітня 1962 р. вона була членом або брала участь у роботі 44 міжнародних організацій, їхніх постійних і тимчасових органів, підписала 91 міжнародний акт¹².

Новим кроком у лібералізації політичної системи країни мала стати третя Конституція СРСР, розробка якої розпочалася у квітні 1962 р., коли сесія Верховної Ради СРСР затвердила склад відповідної комісії. Впродовж дворічної роботи комісії було внесено низку змістовних пропозицій, спрямованих на розвиток демократичних начал у політичному житті країни. Зокрема, головним напрямком розвитку політичної системи визначалось розгортання демократії.

У документі була детально викладена система функціонування рад усіх рівнів. Як реальний центр влади поставала Верховна Рада СРСР. Більш широкими повноваженнями для впливу на державне і культурне життя наділялися виконавчі комітети, постійні комісії рад. Новаційно виглядали положення про обов'язкову ротацию кадрів керівних партійних і радянських працівників після перебування на відповідних посадах протягом трьох термінів підряд. У проєкті називалися нові громадсько-політичні інститути та інструменти впливу: система народного контролю, звітність державних діячів перед населенням, усенародне обговорення найважливіших законопроектів, галузеві наради трудящих та ін. Передбачалася ротация депутатського корпусу, регламентація діяльності сесій. Проєкт надавав союзним республікам право налагоджувати не лише економічні і культурні, а й дипломатичні стосунки з зарубіжними країнами, мати республіканські військові формування. До нової Конституції мали ввійти статті про особисту власність громадян і особисте підсобне господарство колгоспників, про дрібне приватне господарство.

Значна частина цих прогресивних пропозицій не ввійшла до остаточного проєкту Конституції, який обговорювався влітку 1964 р. Консервативні тенденції взяли гору. У проєкті домінуючим залишалось положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС і зростання її ролі в ході будівництва комунізму; про марксизм-ленінізм як ідеологічну основу суспільного і державного ладу СРСР та ін.

Реалізація прав і свобод, сформульованих у процесі роботи конституційної комісії, безумовно, сприяла б демократичній еволюції чинної політичної системи. Однак цього вочевидь не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки. Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні й у партії в 1964 р., група вищих партійних і державних діячів, до якої входили Л.Брежнев, М.Підгорний, Н.Ігнатов, О.Шелепін тощо, за підтримки глави КДБ СРСР В.Семичастного і міністра оборони СРСР Р.Малиновського домоглася усунення М.Хрущова з усіх посад. Він був звинувачений у суб'єктивізмі та волюнтаризмі, фактичній узурпації влади¹³. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л.Брежнев, а главою уряду — О.Косигін.

Так закінчилася хрущовська «відлига». Перші роки її пов'язані були з боротьбою за зміцнення провідної ролі КПРС у житті радянського суспільства і власних позицій М.Хрущова у владній конструкції. Перемігши Л.Берія, а потім Г.Маленкова у внутріпартійній боротьбі, М.Хрущов забезпечив ЦК КПРС і собі як його першому секретарю провідні позиції як у партії, так і в державі.

Нові шляхи суспільного розвитку відкрила заміна багаторічної більшовицької доктрини диктатури пролетаріату на модель «загальнонародної держави». Утілення її в життя супроводжувалося спробами демократизації та посилення інституціональних елементів політичної системи, зокрема, підвищенням ролі рад, активізацією громадських організацій, ліквідацією надмірної централізації управління, послабленням усевладдя центральної партбюрократії шляхом утворення місцевих раднаргоспів і реорганізації партійних структур за виробничим принципом, введення термінів змінюваності партійно-номенклатурних кадрів. М.Хрущов намагався, не змінюючи суті системи, яка склалася, демократизувати державні інститути, посилити боротьбу з бюрократизмом.

Об'єктивні і суб'єктивні обставини зумовили той факт, що українство в роки хрущовської «відлиги» досягло апогею у своєму розвитку, примноживши історичну перспективу України як самостійної держави. Адже потенціал «українськості» України, легалізований в 1917–1920 рр. і помножений на «українізацію» 20–30-х років ХХ ст., з усією повнотою виявився саме в цей період. На той час по суті три покоління українців здобули загальну освіту в україномовних школах (вони становили в різні періоди 60–80% від усіх шкіл). До того ж саме в 1950–1960-ті роки найповніше проявив себе в національному організмі потужний західноукраїнський струмінь, збагачений досвідом збройної боротьби за українську незалежність.

У 50–60-ті роки ХХ ст. «українськість» проникла найглибше в усі пори суспільства, в усі клітинки його життя. Важливо, що ця категорія заявила про себе і на всесоюзному рівні, висунувши, як зазначалося, до центрального політично-управлінського середовища велику кількість українців і вихідців з України. Стосовно цього періоду, єдиного, по суті, в радянському ХХ ст., можна з певними умовностями говорити і про наявність української політичної еліти в Україні, хоча й у націонал-комуністичному обрамленні. Ця еліта мала шанси і великі можливості щодо забезпечення (або хоча б спроби) самостійного національного розвитку України¹⁴, але ними не скористалася, бо світогляд її був і обмежений, і обтяжений комуністичними ідеями. До того ж імперські сили, не змігши протистояти поширенню і зміцненню українства внаслідок історичних обставин, продовжували «інтернаціональну» працю. Саме в ці роки під українство було закладено міни уповільненої дії, але страшенної сили, які спрямовані були на його розклад зсередини. Водночас у перспективі вони могли позитивно вплинути (а так і сталося) на по-

тенційні можливості українства. Саме в 1950-ті роки Україна одержала тези ЦК КПРС до 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, якими багато хто керується й нині, закон про зв'язок школи з життям, а також всуціль зросійщений і «очищений» від корінного населення Крим.

Попри всі кроки, спрямовані на лібералізацію суспільного життя, кардинальних змін у політичній системі СРСР у той час не відбулося. Країна не наблизилася до правової держави. Система трансформувалася від тоталітаризму до авторитаризму. Незмірно зросла роль військово-промислового комплексу в житті радянського суспільства. Однопартійна структура чинної політичної системи, безальтернативність виборів до органів державної влади виключали можливість вияву реальної ініціативи мас в управлінні державними справами. Страх, побоювання за своє життя, життя рідних і близьких залишався домінуючим чинником суспільної поведінки людей. Уже на початку 1960-х років критика культу особи Сталіна як інструмент впливу на суспільні процеси фактично вичерпала себе. Виступаючи в грудні 1962 р. на зустрічі керівників КПРС і Радянської держави з діячами літератури і мистецтва, один із партійних провідників, секретар ЦК КПРС Л.Іль'єв погрозово заявив, що «не можна допустити, щоб під виглядом боротьби з культом особи розхитували і знесилювали соціалістичне суспільство»¹⁵.

Отже, десталінізація, спрямована фактично на розширення соціальної бази радянського режиму, в підсумку не зміцнювала політичну систему суспільства, радше, навпаки, сприяла її ерозії, наростанню системної кризи радянського ладу. Значна частина радянського суспільства втратила довіру до влади та її лідерів. Партійний, радянський і господарський апарат від верху до низу вразили зловживання, крадіжки, розтрата. У суспільній лексиці поширеним став термін «нетрудові доходи». Поглиблювалося фактичне розшарування радянського суспільства. У ньому все рельєфніше виділявся стійкий партійно-державний прошарок зі своїми інтересами. Саме в роки хрущовської «відлиги» сформувались і далися взнаки негативні для системи тенденції, які повною мірою виявились в роки «застою».

2. Феномен «застою» в суспільно-політичному та економічному житті, в ідеології та культурі

У кінці 1950-х — на початку 1960-х років лібералізована радянська соціально-економічна і політична система, мобілізувавши всі свої ресурси, в ряді напрямків зміцнила позиції. Суспільно-політичні новачії викликали до життя велику кількість громадських рухів та ініціатив, що далось взнаки і в економічній сфері. Уже в березні 1955 р. була здійснена спроба модернізувати систему планування сільськогосподарського виробництва. Розпочалася широкомасштабна кампанія з освоєння цілини. Тільки з України було мобілізовано на цілинні землі близько 100 тис.